



KÖZELKÉP

A rendszerváltozás szociológiai és szociálpszichológiai kontextusa Magyarországon, különös tekintettel Borsod-Abaúj-Zemplén megyére

PÓCSI ORSOLYA¹

ABSZTRAKT

A cikk összefoglalja a magyarországi rendszerváltozás szociológiai és szociálpszichológiai szakirodalom fontosabb megállapításait, melyek szerint az államszocializmus összeomlása, a piacgazdaságra való átmenet jelentős társadalmi veszteségekkel járt, melyek aránytalanul sújtottak régiókat és társadalmi csoportokat. A rendszerváltás társadalomlélektani következményeinek vizsgálata azt mutatja, hogy az államszocializmus paternalista, tanult tehetetlenségre ösztönző hagyatékának felszámolására a rendszerváltozást követő három évtized nem volt elegendő.

KULCSSZAVAK: rendszerváltozás, társadalomtörténet, szociológiai értelmezések, szociálpszichológia, időszakok, Borsod-Abaúj-Zemplén megye

ABSTRACT

Sociological and Social Psychological Context of the Transition of Hungary, with Special Regards to Borsod-Abaúj-Zemplén County

The article gives a summary of the most relevant results of the sociological and socio-psychological special literature concerning the transition to market economy and political pluralism in Hungary. The transition affected the different regions and different social groups disproportionately. The article points out that the last three decades were not enough for the destruction of the legacy of state socialism resulting learned helplessness and paternalism.

KEYWORDS: transition, social history, sociological aspects, social psychology, periods, Borsod-Abaúj-Zemplén County

Bevezetés

Mit jelentett a rendszerváltozás a magyar társadalom szempontjából? Alábbiakban erre a sokat feltett kérdésre adott válaszlehetőségeket gyűjtjük csokorba az 1989–1990 óta eltelt évtizedek különböző időszakaiból. A politikai változásoktól eltelt idő

¹ Miskolci Egyetem és ELTE Doktori Iskola Interdiszciplináris Társadalomkutatások Program, e-mail: orsi73@icloud.com



KÖZELKÉP

függvényében az elemzők nemcsak egyre távolabbról szemlélték a történeteket (vagyis váltak elvben egyre tárgyilagosabbá), hanem újabb és újabb kutatási szempontokat is megfogalmazhattak az egyre nagyobb mértékben rendelkezésre álló forrásanyag alapján. A szakirodalmi áttekintést követően a rendszerváltozás társadalmi hatásvizsgálatainak különböző megközelítési lehetőségeire, szempontjaira hozunk példákat, felvillantva a téma nemzetközi komparatív elemzési lehetőségeit, a pszichológiai és mentálhigiénés szempontjait, a társadalmi rétegződés életkor, etnikai hovatartozás stb. szerinti megközelítési lehetőségeit, s mindezt egy olyan térség (Borsod-Abaúj-Zemplén megye) illusztrációival, mely a rendszerváltozás sajátos térségét jelentette.

Kutatási eredmények, valamint részletes tankönyvi feldolgozások állnak rendelkezésünkre annak demonstrálására, hogy egy társadalom állapotát legalább annyira fontos kvantitatív történeti és statisztikai mutatókkal leírni, mint kvalitatív, elsősorban lélektani szempontokkal (Balogh – Simon 2011, Csepeli 2001, Andorka 2006). Alábbiakban a két szempont együttes érvényesítésére teszünk kísérletet, valamint arra, hogy – az észak-magyarországi régió fentebb részben kifejtett sajátosságait szem előtt tartva – a rendszerváltozás társadalmi hatásaival kapcsolatos legfontosabb elméleteket felvillantsuk, értelmezzük.

Rendszerváltozás és Magyarország társadalma – általános megállapítások

Valamennyi vonatkozó elmélet közös kiindulópontja a Kádár-rendszer sajátos berendezkedésének vizsgálata. Vagyis az, hogy az akkori rendszer az 1960-as évek második felétől megtartotta ugyan a társadalomszervezés szovjet (államszocialista) építésének alappilléreit, vagyis a teljes foglalkoztatottság, az iparfejlesztés, az állami tulajdon, a tervgazdaság stb. rendszerét, azon belül azonban a magántulajdon és a piacgazdaság egyes, „bújtott” elemeivel kombinált, lehetőséget adva ezáltal a magasabb életszínvonal-érzet kollektív kialakulásának. (Kiegészítve mindezt résnyire nyitott szabadságjogokkal – például külföldi utazási kedvezményekkel –, vagy a kor technológiai színvonalának megfelelő, egyre inkább a nyugati „fogyasztói társadalom” érzetéhez közelítő modernizációs vívmányokkal, például a gépkocsihoz való viszonylag könnyebb hozzáféréssel, televíziókészülékekkel, mosógépekkel, azok reklámozásával stb.) A „gulyáskommunizmusnak” nevezett, a 80-as évek közepétől a gorbacsovi reformokkal rokonítható berendezkedés a szovjet blokkon belüli különutas politikát jelentett, és sokrétű következményekkel járt. A történész elemző ezt így fogalmazta meg: „A kádárizmus azonban (valamivel) több, mint egy közepesen sikeres elmozdulás a klasszikus sztálini rendszertől. A kádárizmus – amennyiben egyáltalán tudományosan meghatározható fogalom – egyfajta világérzékelés is, amelyből társadalmi közérzet keletkezik. Folyamatos viszonyítások és összehasonlítások rend-



KÖZELKÉP

szere, amelyek térben, időben és fogalmakban igen tágas értelmezési tartományt alkotnak.” (Rainer 2011: 144) Érdemes kiemelni a gondolatból a társadalmi közérzettel kapcsolatos megfigyelést, a Kádár-kori társadalmat nem egyszerűen osztályok, foglalkozási csoportok átrendeződéseként, interakciójaként írja le, hanem olyan szemléletnek, amelyben központi szerepe van a térben és időben másokkal való összehasonlításnak (térben például a Ceaușescu-diktatúra alatt nélkülöző Romániával, időben a Horthy- és Rákosi-rendszerekkel stb.), így alakítva ki azt a kényelem-érzetet, amely kétségtelenül jellemezte az 1980-as évek rendszert tudomásul vevő, majd elfogadó és támogató magyar társadalmát, illetve meghatározta az ahhoz fűződő, máig ható nosztalgiákat. Rainer M. János arra is felhívta a figyelmet, hogy a hivatalos megnyilatkozásokban megmaradt a munkásosztályra, „dolgozó emberekre” való folyamatos utalás (Rainer 2011: 145–146), hozzátehetjük, hogy annak tartalma, vagyis a „munka” már egészen mást jelentett, mint az államszocializmus korábbi periódusaiban, vagy a környező országokban. Továbbgondolhatjuk mindezt úgy is, hogy a kádárizmus, mint kollektív társadalmi közérzet magába foglalta a „már elérünk valamit”, „csak ezt el ne veszítsük” érzéséből fakadó szorongást, a jelent maximumként értelmező, a jövőt emiatt borúlátóan kezelő szemléletet. Valamint azt a szintén kollektív meggyőződést is, hogy ez a javított, reformáltatott államszocializmus egy nagyon is élhető világ, sőt, az ideálshoz közelítő állapot (Vö. Rainer 2011: 173). Közben teljesen háttérbe szorult annak tudata, hogy a „reformálhatóságnak” vannak korlátai, s hogy az így kialakult állapotok nagyon is törékenyek, viszonylagosak és a fenntartásuk mennyire bizonytalan gazdasági alapokon áll.

A kapitalista elemekkel átszőtt szocialista rendszer egyfajta „vegyes”, párhuzamos társadalmat hozott létre. A legfontosabb jellemzője, hogy feloldódtak benne a hagyományos társadalmi osztályok, képlékeny határok választották csak el a társadalmi és foglalkozási csoportokat, vagyis amikor eljött a politikai rendszerváltozás időszaka, akkor nem egy merev, „klasszikus”, a munkásosztály víziója által dominált államszocialista társadalmi modellt kellett a piacgazdaság viszonyai közé átvezetni, hanem annál egy sokkal bonyolultabb, oldottabb rendszert, amely eleve másként determinálta a „vesztesek” és „győztesek”, a leszakadók és az új elitiek pozícióit.

ÉRTELMEZÉSI KÍSÉRLETEK AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS UTOLSÓ SZAKASZÁBAN

A rendszerváltozás társadalomtörténeti értelmezésének is beszélhetünk egyfajta historiográfiájáról. Érdemes felidézni négy véleménycsoportot: az első azokat reprezentálja, akik a 80-as évek végén, vagyis a változások előtt, a második azokat, akik közvetlenül a változások után (az 1990-es évek elején), a harmadik azokat, akik már legalább évtizedes, „történelminek” is nevezhető távolságból elemezték a rendszerváltozás társadalomtörténetét, végül, negyedikként pedig azok véleményéből szemezgethetünk, akik napjainkban, mintegy harminc év elmúltával választották a té-



KÖZELKÉP

mát elemzésük tárgyául. A vélemények között természetesen óhatatlanul akadnak átfedések, továbbgondolások egyaránt.

Szabó Miklós 1988-ban készült, nagy hatású esszéjében például felhívta a figyelmet arra társadalmi közérzetben fontos érzelmi szempontra, miszerint a kései kádárizmusban, mint alapvetően „karrierorientált társadalomban népbetegség a kisebbségi érzés”. (Szabó 2004: 636) A rendszer ugyanis lehetőséget biztosított a magán szolgáltatói tevékenységre, ami az átlagosnál nagyobb jövedelmi viszonyokat eredményezhetett, ugyanakkor sokkal többet is kellett érte dolgozni. Mindez pedig tovább relativizálta a munkából való megélhetés amúgy is illuzórikus felfogását, a jövedelmi viszonyok felborulása pedig egyfajta kollektív irigység-érzetet eredményezett a főleg korai kisvállalkozóként (például legendásan zöldségesként, lángossütőként, a gyárból elhozott szerszámmal délutánonként „maszekoló” kisiparosként, vagy „fóliásátrazó” őstermelőként stb.) dolgozó, hagyományos osztályszempontokkal már le nem írható foglalkozási csoportok felé. A frusztráció érzetét vetítette előre a „bérből, fizetésből élő” munkások, közalkalmazottak körében a tudat, hogy becsületes munkával dolgoztak az állami szektorban, mégis alacsonyabb jövedelmekre tettek szert, és később a változásoknak (például munkahely elvesztésének) is jobban ki voltak szolgáltatva. Szabó Miklós konklúzióját úgy is értelmezhetjük, hogy a piacgazdaságba való átmenetnek nem volt egyértelmű a társadalmi támogatottsága, viszont a legitimáció hiánya alkalmassá válhatott a késő-kádári képlékeny társadalm szerkezet és társadalmi közérzet hosszabb távú átmentésére. (Szabó 2004: 639–640)

Kornai János egykorú esszéjében más megközelítésben, de ugyanúgy felhívta a figyelmet arra, hogy „Az emberek hangulata, megelégedettsége, társadalmi közérzete reagál számos olyan gazdasági jelenségre, amely szorosán összefügg a társadalmi kapacitás kihasználásával. Az összefüggések bonyolult szövevényéről van szó, amely eltérő formában jelentkezik különböző társadalmi rendszerekben, s egy adott rendszeren belül a lakosság különböző osztályainál és csoportjainál.” (Kornai 2011: 292) Kornai a társadalmi kapacitások oldaláról közelítette meg a bekövetkező társadalmi változásokat, jelezve, hogy az alacsony kihasználtság – a munkanélküliség generálása folytán – társadalmi elégedetlenséghez és rossz közérzethez vezet, a szocialista rendszer állam által generált magas kihasználtsága pedig fenntarthatatlansága folytán eredményezhet hasonló (de jellegében „idegesnek”, feszültnek nevezhető) kollektív érzületek kialakulásához. A „jóléti optimum” megtalálása ekként értelmezésében bonyolult közgazdasági feladatnak számított (Kornai 2011: 294–297), a rendszerváltozás után sikertelennek is bizonyult – a közérzet szempontjából mindeképpen.



KÖZELKÉP

ÉRTELMEZÉSEK AZ 1990-ES ÉVEK ELEJÉN

A közvetlenül 1990 után keletkezett elemzések (elsősorban használtuk: Kolosi – Róna-Tas 1992) még érthetően a következmények pontos ismerete nélkül, elméleti oldalról próbálták a társadalom szerkezetváltásában kialakuló folyamatokat diagnosztizálni. A közérzetről – szintén érthető okokból – még kevés empirikus tapasztalatról tudtak beszámolni, arra azonban jó érzékkel hívták fel a figyelmet, hogy a társadalmi változások várható hatásai a politikai átalakulás módjával, a rendszerváltó folyamat típusával, a korábbi társadalomszerveződési folyamatok továbbélési esélyeivel szoros összefüggésben állnak. (Kolosi – Róna-Tas 1992: 4) Magyarországon a hosszú és békés, „tárgyalásos” átmenet (szemben a romániai, csehszlovákiai robbanásszerű, rövid idő alatt lezajló változásokkal) azt is jelentette, hogy nagyobb volt az esélye bizonyos késő Kádár-kori struktúrák továbbélésének, ami végül tulajdonképp be is következett. A szerzőpáros ennek kapcsán megállapította még: Csak erős középosztály biztosíthatja, hogy a piacgazdaság korlátozása nélkül is megnyíljanak a gazdasági felemelkedés esélyei azon rétegek számára is, amelyek nem tartoztak a korábbi rendszer káder elitjéhez. Ennek a potenciális középosztálynak egy része a kisvállalkozókból rekrutálódhat. (Kolosi – Róna-Tas 1992: 18) Az erős, részben kisvállalkozói rétegre építkező középosztály megteremtésének már ekkor is bizonytalannak tűntek a körvonalai. Különösen abban az észak-magyarországi térségben, amelyben a rendszerváltozás már rövid távon is az eltérő fejlettségű és adottságú kistérségek különbségeinek, a leszakadás lehetőségének felerősödését mutatta (G. Fekete 1991, Gadócziné Fekete 1991).

ÉRTELMEZÉSEK – ÉVTIZEDES TÁVLATBÓL

Az ezredforduló időszakában születtek meg az első, monografikus összefoglaló is a rendszerváltozás társadalomtörténeti elemzésének (Kolosi 2000, Valuch 2001).² Terjedelmesen kifejtett és indokolt téziseikből csak néhány kiemelésére vállalkozhatunk.

Kolosi Tamás részletesen bemutatta a rendszerváltozással kapcsolatos hipotéziseket, majd a nagy vonalakban ugyan a közvélemény előtt is ismert foglalkozásszerkezeti változásokat elemezte mély társadalomtudományi igényességgel. (A rendszerváltó gazdaságpolitika következtében kialakult tömeges munkanélküliség, az ipar és a mezőgazdaság szerkezetváltásának következményei, a vállalkozások hullámának beindulása, a „kényszervállalkozók” időszaka stb.) A szerző figyelmét megragadta a régi és új elitiek közötti átmenet problémája, a régi és új egyenlőtlenségek kialakulásának folyamata. Összegző megállapításai közül a legérdekesebb és leghatásosabb a „babapiskóta”-modell volt, amely tovább gondolva a korábbi szerzők el-

² Rövidebb, témánk szempontjából fontos összegzés: Valuch 2010, felhasználtuk még: Sági 1997.



KÖZELKÉP

méleteit, nem egyszerűen a piramis-szerűen egymásra épülő társadalmi rétegekben gondolkodott. Alapvetően három meghatározó jellemzővel tartotta leírhatónak a magyar társadalmat: elit – középrétegek – szegények kategóriái szerint, fejtegetéseit így összegezve: „Nyilvánvalóan másfajta társadalomszerkezet az, ha egy kis elitet egy vertikálisan nagyon differenciált, de kis létszámú középréteg választ el a szegények hatalmas tömegeitől, vagy ha a népesség egy jól értelmezhető piramisban rendeződik el: alul vannak a legtöbben, es ahogy felfele haladunk, egyre kevesebben. A modern társadalmak optimális elrendeződését – mind elméleti levezetések, mind a lakossági vélemények alapján – talán az jelenti leginkább, ha van egy viszonylag kis-közepes létszámú, belsőleg is tagolt elit, egy nagyjából hasonló alsó szegénység, és egy igen nagy létszámú, belsőleg mind vertikálisa, mind horizontálisan differenciált középréteg. Tessenek elképzelni egy babapiskótát, amelynek igen nagy, széles és kerek közepe van. Ez lenne a terhes babapiskóta.” (Kolosi 2000: 206) Végső konklúziójában pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy a rendszerváltás utáni magyar társadalom mozgásait és átrendeződéseit a gazdasági feltételek és környezet mellett még egy – kellően talán végig nem gondolt szempont is befolyásolhatja: az egyéni értékválasztás. „A tipikus társadalmi miliók vagy a tipikus életstílusok, fogyasztói vagy választói magatartások egyaránt magukban foglalják az egyén értékválasztásának motívumait. Egy társadalom szerkezetét tehát a modern társadalmakban három dimenzióban ábrázolhatjuk. A magasság reprezentálja a vertikális egyenlőtlenségi rendszerben elfoglalt helyet, a szélesség a horizontális különbségeket és a mélység a tipikus értékválasztásokat.” (Kolosi 2000: 208–209) Ezek a dimenziók nem függetlenek egymástól – hívja fel olvasója figyelmét a szerző, majd szempontunkból is figyelemre méltó okfejtéssel mutat rá, hogy a férfi és nő, a különböző etnikumok, falusiak és városiak horizontális különbségei „egy adott társadalmi-történeti kontextusban vertikális egyenlőtlenségekké válnak”, így az egyéni értékválasztás sem független a hierarchiában elfoglalt-kialakult helyzettől. Az általa említett horizontális különbséget dolgozatunk későbbi fejezetei szempontjából értelmezhetjük egy általános térbeli keretben (észak-magyarországi adottságok, helyi városi vagy falusi közeg megyeszékhelyhez vagy fővároshoz viszonyítva), illetve az egyének konkrét élethelyzetében (női szerep, származás, családi háttér), amely a Kolosi által említett hierarchiában való helyzet meghatározását lehetővé teszi. Például abban a vonatkozásban, hogy mekkora az egyén esélye a középosztályba való felemelkedésre, a „terhes babapiskóta” középső részébe való feljutásra.

Valuch Tibor 2001-es monográfiájának egyik legizgalmasabb kérdésfeltevését, a régi és új elitek közötti kapcsolatok sokat vitatott témakörét emeltük ki (Valuch 2001: 141–151). Az egytényezős, egydimenziós megközelítések (például a régi „szocialista” pártelit hatalomátmentésének leírása, a „technokraták” gazdasági elitbe váltása stb.) helyett a „részelitek” eltérő lehetőségeinek számba vételét és végiggondolását javasolta. A régi elit összességében rugalmas pályamódosítással tudott az új gazdasági vagy politikai környezetbe illeszkedni, „a fiatal és középkorú vezetők dön-



KÖZELKÉP

tő többsége pedig sikerrel alkalmazkodott a kialakuló piaci viszonyokhoz, s tulajdonossá vagy menedzserré vált”, a szellemi-kulturális életben pedig számottevő elit-váltásról nem is beszélhetünk. Az új, az 1990-es évek elejétől létrejövő sikeres vállalkozói réteg pedig nem feltétlenül a rendszerváltozás előtti politikai kapcsolatainak, sokkal inkább a már korábban is érvényesülő vállalkozói, menedzser-szemléletű tevékenységének köszönhetette az új viszonyok közötti felemelkedését.

ÉRTELMEZÉSEK AZ 2010-ES ÉVEK MÁSODIK FELÉBŐL

Valuch Tibor évekkel később önálló formában is megfogalmazta a rendszerváltozás utáni magyar társadalomtörténettel kapcsolatos diagnózisait (Valuch 2015). Monográfiájából ezúttal elsősorban a három fejezetet emelnénk ki: a térbeliséggel, a rendszerváltozás utáni társadalmi struktúraváltással és a közgondolkodással kapcsolatos (IV., VI. és IX. fejezetekbe foglalt) elemzéseket. Ami előbbit illeti, Borsod-Abaúj-Zemplén megyére vonatkozóan is fontos szempontra hívja fel a figyelmet: a rendszerváltozás utáni tömeges munkahely-elvesztés következtében fellépő átrendeződés egyenetlenül érintette az ország különböző térségeit, ahol domináns volt a nehézipar, ott a bekövetkező elvándorlás még a népsűrűségi adatokban is szignifikáns csökkenést idézett elő. A „funkcionális” szempontból átértékelődő hazai településhálózatról így írt: „Új »területi depressziós« vidékek alakultak ki, többnyire a szocialista nehézipar hagyományos területein – Ózd, Komlói, Salgótarján, Miskolc-Diósgyőr [az általa említettek közül kettő is Borsodban található! – saját megjegyzés] –, ahol a korábbi meghatározó nehézipar, bányászat funkcióvesztése után a lakosság elvándorlása és/vagy cserélődése is felerősödött. Bár az elvándorlás – különböző társadalmi csoportok számára – egyes településeken igen gyakran áthidalhatatlan nehézségekbe ütközött, hiszen a tartósan magas munkanélküliséggel jellemezhető településeken megállt az »idő«, leértékelődtek az ingatlanok, és nehezen eladhatóvá váltak a fizetőképes kereslet drasztikus visszaesése miatt. Az itt élők többségének is többnyire a lakása vagy a háza volt az egyetlen mobilizálható tőkéje, amire máshol új egzisztenciájuk megteremtését alapozhatták volna. A hosszabb időre bezáródó településeken a leépülés folyamata helyenként drámai mértékűvé és – helyi erőből – gyakorlatilag visszafordíthatatlanná vált.” (Valuch 2015: 54) Megemlítette még, hogy ezekben a térségekben a szocializmus idején kialakult viszonyokat megszóko, életüket arra „felfűző” emberek munkaerőpiacról való kiszorulása tartósan bizonyult, a piacgazdasági viszonyok következtében az oda való visszatérés egyre inkább kilátástalannak tűnt. A privatizáció által tovább gyorsuló gazdasági folyamatok még ennél is jobban sújtották a nehézipari központokhoz kapcsolódó falusi-kisvárosi agglomerációkat (Kovács 2012: 53). A fejlesztési és beruházás-politikai döntések csak a 2000-es évek elejére enyhítettek valamelyest az így kialakult munkaerőpiaci állapotokon, de például a főváros-vidék, vidéki város-falu viszonyokban létrejött



KÖZELKÉP

egyenlőtlenségek inkább konzerválódtak (Valuch 2015: 56–57). Az észak-magyarországi térség városaiban regisztrálható ugyan elmozdulás, például az új ipari parkok, és az azokhoz kapcsolódó szolgáltató ágazatok fejlődése nyomán, de ezzel szemben „az aprófalvas övezetekben mélyszegény övezetek és részben etnikai alapon gettószódó települések jöttek létre. Vannak tehát olyan társadalmi csoportok, és vannak olyan országrészek Magyarországon, amelyeket a gazdasági növekedés jóformán meg sem érintett.” (Valuch 2015: 68, Kovách 2012: 93) Alabán Péter az ózdi ipar szőnyegbombázással felérő tragikus következményeiről ad élénk leírást (Alabán 2021).

Amit fentebb az 1980-as évekre kialakult, tipikusan késő Kádár-kori párhuzamos társadalomként fogalmaztunk meg, a Valuch monográfiájában a „duális gazdasági” szerkezetből fakadó sajátosságként jelenik meg. Az államilag ellenőrzött és irányított tervgazdasági rendszerrel párhuzamosan létrejövő és megerősödő „rejtett” vagy „második” gazdaság szereplői az elő-vállalkozások, melyeknek az átrendezésben már a nyolcvanas években kiemelt szerepük volt (Valuch 2015: 93). Ennek a két párhuzamos gazdasági rendszernek a társadalmi következményei 1990 után hol egymásra tolódtak, hol utóbbi kiváltotta az előbbit. „A kilencvenes években tehát egyfelől folytatódtak a már a rendszerváltás előtt kibontakozó társadalmi átrendeződések, amelyek egyik meghatározója a piachoz, a magánszektorhoz, a jövedelemtermelésre képes javak birtoklásához való viszony volt, másfelől a gazdasági szerkezetváltás és privatizáció következtében alapvetően megváltozott az egyes társadalmi rétegek helyzete és összetétele” – írja. (Valuch 2015: 97–98) Ha téziseit az észak-magyarországi térségre vonatkoztatjuk, különösen erősnek bizonyult a foglalkozási alapú rétegződés tendenciája, vagyis a megélhetési lehetőségeknek, jövedelemtermelésnek és felhalmozásnak a munkavállalás adottságaival összefüggő determináltsága. A Valuch által „tulajdonosi-vagyoni elitnek” nevezett felső rétegek („nagypolgárság”) szerepe és súlya is szembeűnően megerősödött, amelynek az alsó rétegekkel szembeni pozíciója vidéken sokkal látványosabb, a középosztály sokkal vékonyabb volt, mint a fővárosban vagy a Dunántúlon. A 2000-es évekre újragazoló és ekkortól konszolidáló társadalomszerkezet az idézett szerző megfigyelésében az iskolázottság, a foglalkoztatottság és a jövedelem mutatóival írható le (Valuch 2015: 99–113). Mindezen tényezők a rendszerváltás társadalmi megrázkódtatásaitól jobban sújtott észak-magyarországi térségben az országos átlagnál sokkal törékenyebb és eltorzult szerkezetben érvényesültek, ráadásul egy térségen (például Borsod-Abaúj-Zemplén megyében) a mikrorégiók között is jelentős törésvonalakat hoztak létre. Egészen más lett a társadalmi pozíciója egy, a térségben sikeres vállalkozónak (Valuch szavaival: „nagypolgárnak”), mint mondjuk a fővárosban, s ugyanez mondható el az „alul” elhelyezkedő – különösen aprófalvakban élő – szegények, munkanélküliek, közfoglalkoztatottak helyzetéről is. Még a leginkább kilátástalan helyzetű roma népességnek is teljesen mások voltak az esélyei mondjuk egy abaúji zsákfaluban, mint a főváros VIII. kerületében.



KÖZELKÉP

2020-ban jelent meg a *Munkás – kultúra – örökség. Munkások a rendszerváltás előtt és után Kelet-Közép-Európában és Magyarországon* című, szempontunkból is fontos tanulmánykötet, melynek főbb megállapításait az egyik szerkesztő, Valuch Tibor foglalta össze (Valuch 2021). Az államszocialista rendszerből a piacgazdaságra épülő demokratikus jogállamba való átmenet egyik legfontosabb kérdésével, a „munkásosztály” sorsával foglalkozó, legfrissebb kutatási eredményeket reprezentáló vállalkozás is arra hívta fel a figyelmet, munkásnak lenni, sőt, a „munkásosztályhoz” tartozni már az 1980-as években is stigmatizáló hatású volt Magyarországon. A legdrámaibb mértékű közép-kelet-európai munkanélküliségi hullám az 1990-es években éppen ezt a magyar munkástársadalmat sújtotta, amelynek nemcsak társadalomszerkezeti, hanem társadalomlélektani következményei is lettek: „A munkásélet átalakulása nemcsak a munkanélküliség tömegessé válását, hanem ezen túlmenően sokak számára a feleslegessé válás keserű társadalmi tapasztalatának a megélését, a vesztes társadalmi csoporthoz tartozás tudatát is jelentette.” (Valuch 2021) Nem bonyolult dolog belegondolni, hogy minél nagyobb volt az egy tömegben foglalkoztatott munkáslétszám (például a borsodi iparvidékeken) annál nagyobb volt ennek a kollektív feleslegesség- és kilátástalanság-érzésnek a demoralizáló hatása. Mindez hozzájárul, hogy nemcsak korábban azonos foglalkozású munkavállalók egyéni élménye lett mindez, hanem hozzájárult az észak-magyarországi régió válságövezetté válásához is. Az elemző rámutat arra is, hogy az 1990-es években másod- vagy harmad-generációs munkás-életfelfogások szakadtak meg a rendszerváltással és súlyosbodtak a privatizáció folyamatával: „Sok helyen – Ózdon, Salgótarjánban, Diósgyőrben – [...] az adott gyár, bánya bezárásával a korábbi lokális, regionális társadalmi integrátor esett ki az ott dolgozók, az adott településen, régióban élők életéből.” (Valuch 2021) Zsákutcába jutó munkás-egzisztenciák lettek ezek Borsodban is, többségük kiesett a legális foglalkoztatás rendszeréből, a segéd- és betanított munkások tartósan szociális segélyre szorultak és/vagy az alkalmi és „fekete” munkák bizonytalanságának lettek kiszolgáltatva. Ráadásul arra is felhívja a figyelmet, hogy az 1980-as években keresettel igen, de munkás-öntudattal már nem rendelkező munkások a rendszerváltó társadalomban feloldódva az utolsó képviselői voltak a 19. századi eredetű munkásosztálynak, ez a réteg végleg történelmivé, a jelen társadalmában újra-osztódó és pozicionálódó réteggé vált.

A rendszerváltozás társadalomtörténeti vonatkozásait elemző monográfiák közül végül, de nem utolsósorban Éber Márk Áron közelmúltban megjelent, a folyamatokat immár harminc éves távlatból elemző kötetére térünk ki (Éber 2020). A szerző „félperiferiális”-nak nevezi az elmúlt harminc évben változó magyar társadalmat, és – bár sok értelmező megjegyzéssel járja körül a definíciót (Éber 2020: 39–42) – a társadalom osztályokként való leírásával kíván új megközelítést alkalmazni. Mindemmel hangsúlyozza például azt, hogy az 1990-es évek privatizációja nem eredményezett „tisztá magántulajdont”, hanem „az állami és a magántulajdon összetett háložatait” alakította ki (Éber 2020: 96). A korábban említettektől eltérően a 2008-as



KÖZELKÉP

gazdasági világválság hatásait is fontos cezúraként értelmezte, amelyben a társadalom osztályainak polarizálódását például olyan elemek felerősödéséhez kötötte, mint a lakhatás jelentőségének felértékelődése (Éber 2020: 105), s az 1990-es évek folyamatainak 2010 utáni újabb átrétegződése. Határozottan nem-mel válaszol arra a szakirodalmi szintézis alapján részleteiben elemzett kérdésre, hogy beszélhetünk-e a társadalmi osztályok „haláláról” – hozzátéve, hogy a definíció ellenére maga „a magyar társadalom jellemzően mégsem osztályszerkezetként értelmezi önmagát: nem tekinti magát osztálytársadalomnak” (Éber 2020: 185–186). Fejtegetéseiből annyi mindenképp megerősíti a fentebb mondottakat, hogy az Éber által leírt meggyengült, vagy teljesen el is tűnt osztálytudat is jellemezte már az 1980-as évek késő-kádári magyar társadalmát. A szerző az említett ellentmondás feloldását úgy kísérelte meg, hogy bár a munkavállalók nem rendelkeznek osztálytudattal, mégis „az életésélyeinket az osztályszerkezetet alkotó osztályviszonyok” formáló hatásának tulajdonítja. Számos konklúziója közül a szempontunkból leginkább relevánsnak a Kolosi Tamás-féle, húsz évvel korábbi „terhes babapiskóta”-modell (valamint a társadalom rétegződésének piramis-formájú leírási kísérlete) helyett a középosztály jelenségének újraértelmezésével próbálkozott és inkább egy vízcsepp formáját ajánlotta a társadalomszerkezet leírásának megalkotásához: „Miközben az erős középosztály iránti vágy változatlanul fennmaradt, sőt a jelszavak formájában még erősödött is, a valóságos folyamatok éppen az ellenkező irányba hatottak. Hiába éltek az 1990-es években reneszánszukat az államszocializmus hatalomátvétele előtt népszerű politikai eszmék – »polgár«, »polgárosodás«, »nemzeti középosztály«, »keresztény középosztály«, »polgári középosztály« –, a rendszerváltás radikális gazdasági, társadalmi és politikai átalakulást hozó folyamatai éppen a vágyott középosztályosodás ellen hatottak. [...] A cseppforma kialakulását és megnyúlását csak alig-alig ellentételezték a társadalom közepe felé húzó erők. Az egyenlősítés és a középosztályosodás az egyenlőtlenségek növekedése és az osztályok polarizációja volt a fő tendencia. A jelek nem egy terhes babapiskóta, hanem egy megnyúló csepp formájú osztályszerkezet kialakulására utalnak.” (Éber 2020: 207) Konklúziójában maga a szerző is arra a következtetésre jutott, hogy a bonyolult és diffúz társadalmi folyamatok modellezése a korábbi álláspontokat – véleménye szerint – orientáló „középosztály”-jelenség háttérbe szorításával, mintegy azt figyelmen kívül hagyva, a töke-munka viszonyba helyezett „közvetítói” osztályok jelenségének diagnosztizálásával lehet. Felfogása szerint a „félperifériás” magyar társadalom három osztályhelyzet („felső-uralkodó tőkésosztályok”, „köztes és közvetítő osztályok”, „alsó és alávetett munkásosztályok”) leírásával válik értelmezhetővé (Éber 2020: 234–235). Kétségtelenül régi, szóhasználatában marxista hatású fogalmak új keretek közötti értelmezési kísérletéről van szó, most még nehéz felmérni, hogy milyen hatással. A szerző ugyan ritkán tér ki a társadalomszerkezet regionális mintáinak elemzésére, ebből a nézőpontból is értelmezhetőnek tartjuk a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei felkapaszkodni képes, illetve leszakadó válságrégiók jelenségét. A térségben kevésbé beszél-



KÖZELKÉP

hetünk helyi eredetű „felső-uralkodó tőkésekről”, a „köztes és közvetítő” réteg pedig bizonyosan vékonyabb, mint az országos átlag, vagy a rendszerváltás utáni átalakulásból sikeresebben szerkezetet váltó régióké. Ami pedig a megye számos térségét meghatározó „alsó és alávetett munkásosztályokat” illeti – éppen a „munka” fogalmának megragadása teszi nehezzé a helyi mintákon való alkalmazását. Az 1980-as években megindult szerkezetváltási folyamatok mára nyúló következményei ugyanis arra utalnak, hogy a foglalkozási kategóriák sokkal képlékenyebb határokkal rendelkeznek, és sokkal inkább a társadalmi közérzet, sajátos értékvilág mentén ragadhatóak meg.

A rendszerváltozás társadalomtörténeti aspektusaival foglalkozó fenti feldolgozások nyomán megfogalmazódott bennünk a kontinuitás kérdése. Mint láttuk, felmerült ez a Horthy-korszak – szovjetizáció átmenete kapcsán is, és megerősödhetett bennünk az a meggyőződés is, hogy az 1990 utáni változások jellegzetességei és gyökerei már jóval korábban, a Kádár-korszak utolsó periódusában megjelentek. A kontinuitás problémáját most arról az oldalról kell még végiggondolnunk, hogy *beszélhetünk-e valamiféle visszatérési, visszakanyarodási kísérletről az államszocializmust megelőző* állapotokhoz legalábbis Borsod-Abaúj-Zemplén megye vonatkozásában? Álláspontunk szerint ugyanis a rendszerváltozás után sok elemében hasonló állapotok rajzolódhatnak ki az elemző szemé előtt: zárványosodó és tartósan leszakadó régiók és települések, kilátástalan szegénységbe süllyedő társadalmi csoportok, térben korlátozott mobilitás, elzárkózó és bizalmatlan közösségi attitűd, súlyos esély-egyenlőtlenségek konzerválódása, politikai és gazdasági hatalmat is monopolizáló szűk elit stb. *Alapszerkezetét* tekintve úgy tűnik, hogy ezek a meghatározó elemek *hasonlítanak* a Horthy-korszak társadalmára. Álláspontunk szerint ugyanakkor nem visszatérés, visszarendeződés, az államszocializmus negyven évének „kikiktatására” tett önkéntelen társadalmi kísérlet tanúi vagyunk a 20. század végének – 21. század elejének viszonyait elemezve, hanem a sajátos viszonyok folytán előállt újratermelődés eredményeiről beszélhetünk. A hasonló elemek mellett ugyanis sok különbség is mutatkozik a Horthy-korszakhoz képest, ami nagyon egyszerűen a 20. század második felében végbement változások lenyomataiból fakad. Például a technológiai modernizáció, a közlekedés lehetőségei, az ipar és a mezőgazdaság szerkezetváltása, Magyarország Európához való viszonya (nyitottabbá válása gazdasági és társadalmi értelemben), majd az 1990-es évektől a digitalizáció stb. alapvetően át-színezi a társadalmi folyamatokat – még ha sok elemében kétségtelenül szembevető a hasonlóság, különösen a társadalom közérzete tekintetében.

A rendszerváltozás társadalomlélektani következményei

A közgondolkodással kapcsolatosan Valuch Tibor megállapításai szerint a késő Kádár-kori állapotok mintegy „átnőttek” az 1989–90-es rendszerváltozás utáni idő-



KÖZELKÉP

szakra is, megőrizve, egyúttal meg is újítva meg annak egyes alapvető elemeit. Ilyen volt például az anyagi értékek elsőbbségével kapcsolatos közvélekedés, vagy az, hogy már a nyolcvanas években megfigyelhető volt az, hogy felerősödtek a magyar társadalmon belül az emberi kapcsolatokban megmutatkozó zavarok. Jelentősen gyengült a tolerancia, a szolidaritás, a másik ember tisztelete, a másság elfogadása.” (Valuch 2015: 182–183) A rendszerváltozás nem csökkentette, hanem egyes, logikusnak mondható várakozásokkal szemben éppen ellenkezőleg: felerősítette az intoleranciát, az empátia és a szolidaritás elutasításával kapcsolatos közösségi attitűdöt. Jellemzőek maradtak az állammal szembeni elvárások, vagyis a keletkező gondok központi hatalomtól remélt megoldásai, ugyanakkor az a magatartás is, amely az állammal szembeni kötelezettségeket lazán értelmezte, sőt azok kijátszására irányuló törekvéseket elfogadó, vagy éppen értékként megjelenő magatartások, például az adóelkerülés kapcsán. Megmaradt és megnőtt a sikeresség (például a vagyoni gyarapodás) iránti vágyakozás, ugyanakkor az azzal kapcsolatos, jellemzőnek mondható irigység, a sikeres emberekkel szembeni bizalmatlanság és elhatárolódás, az egyenlőtlenségek tényének elfogadása, az azzal kapcsolatos legitimáció hiánya stb. (Valuch 2015: 185–186). „A társadalom középső és alsó rétegeinek egyes csoportjaiban meglehetősen markánsan tovább élnek a Kádár-korszakban kialakult szokások, beidegződések. Ezek közé tartozik az állam, az állami intézmények magas fokú elutasítása, az állami és a közösségi szabályok megkerülésére való hajlandóság, és ezzel párhuzamosan a paternalista, gondoskodó, öntevékenységet és öngondoskodást nem igénylő – szociális – rendszer iránti vágyakozás. [...] a radikális változások ellenére nagyon sok dolog változatlan maradt, elsősorban a mentalitásban, magatartásformákban, az intézmények és az egyes emberek közötti viszonyrendszerben.” (Valuch 2015: 189) A szerző megállapítja még, hogy megmaradtak a „homo kádáricus” magánzférához, anyagi javakhoz és érvényesüléshez kapcsolódó attitűdjei, miközben az államszocialista rendszer hivatalos ideológiai értékei elveszítették szerepüket – utóbbihoz érdemes hozzátenni, hogy valószínűleg azért, mert utóbbiak már az 1980-as években sem voltak stabilak, erősek és a társadalom számára követendő és elfogadható értéket képviselő, széles csoportokat áthatni képes eszmék. Hasonló megállapítások részletezhetők még a kulturális attitűdökkel, a fogyasztási szokásokkal stb. kapcsolatosan is (Valuch 2015: 242–244).

Számos elemzőt foglalkoztatott a társadalmi közérzet *európai összehasonlító* vizsgálata. Nem túlzottan meglepő a tény, hogy Nyugat- és Kelet-(Közép-)Európa között minden vonatkozó elemzés felhívja a figyelmet utóbbiak társadalmainak negatívumaira, a közösségeket jellemző depresszióra, a tolerancia és a szolidaritás hiányára stb.³ A társadalom közösségeinek mentális állapotainak különbözősége az eltérő történelmi adottságokkal, valamint elsősorban a rendszerváltozással kapcsolatosan illuzórikusnak bizonyult, több évtizedes időtávlatban frusztráló hatású csalódottsá-

³ A legutóbbiak közül: David – Stefa 2017, Hansen – Slagsvold 2017.



KÖZELKÉP

gokkal magyarázható. A szakirodalom és saját kutatási eredményeik alapján felhívják a figyelmet arra, hogy az általában regisztrált kelet-közép-európai sajtóösszegeket azzal is árnyalni kell, hogy már a „rendszerváltozás gyermekei” is felnőttek, vagyis 1990 után születtek, akik nem az 1989–90 előtt, illetve alatt történtek, hanem mindennek következményei oldaláról alakítják ki személyes kapcsolataikat, egyéni életstratégiájukat.⁴ E ponton érdemes megjegyezni, mint tanulságos és gyakran visszaidézhető kutatási adatot, hogy még kelet-európai összehasonlításban is Magyarországon mérhető a társadalmi közérzet leginkább negatív mutatói (Papp 2007: 110).

A társadalom állapotát kifejezetten *pszichológiai aspektusból*, az „érzelmi atmoszféra” jelenségeinek csokorba gyűjtésével írta le Hunyady György könyve (Hunyady 2010). A szociológia és a közgazdaság társadalom-leírásait továbbgondolva, szempontunkból is fontos módon állapítja meg, hogy „a szubjektív jól-lét indexei egy ponton elszakadnak a jól-lét tárgyi színvonalától, nem árulnak el nagy érzékenységet a társadalmi-gazdasági hatótényezők iránt. Ennek pszichológiai interpretációjában nagy szerephez jut a társadalmi és társas összehasonlítás, állítva, hogy az emberek megelégedettsége mindkét szinten összemérések viszonyított eredménye: az előrehaladás is elégedetlenséggel jár, ha a többiek helyzete rohamosabban javul, ám ugyanez a gyarapodás a többiek stagnálása vagy hanyatlása esetén kifejezetten örömteli” – véli a magyar társadalom valamennyiünk által ismertnek feltételezett közérzetének leírásakor (Hunyady 2010: 19–20). Mint írja, köztudott, hogy amennyiben az emberekben van életkedv és tenniakarás, akkor az jó közérzetet eredményez, ellentétben az önfeladó lemondás érzésével. Értelmezésében a pozitív közérzet, vagyis „a szubjektív jól-lét” adja egy közösség legfontosabb attitűdjét. A rendszerváltozás kollektív élményét ennek megfelelően az az érzés alkotta, hogy az 1990-es években „a társadalom gyors és erős differenciálódásának tömegesen vannak veszesei, akiknek veszélybe került egzisztenciája megrendült, munkája és ellátása, életnívója süllyedt. A romló helyzetre érzékenyen reagáló emberek társadalmi közérzete drámaian megváltozott, az ő szemükben az állam kötelességmulasztó, és visszavonulóban cserbenhagyja őket, az új középosztály erkölcsileg illegitim, amely bódult fogyasztóként élvezi a globalizált piaccgazdaság standard kínálatát.” (Hunyady 2010: 41) Az anyagi javak elérhetősége, annak korlátai, az egyén szubjektív megítélése saját lehetőségeiről, lakóhelyéhez, szűkebb és tágabb környezetéhez meghatározó módon alakítja a közösség kollektív önértékelését, másokhoz való viszonyrendszerének kialakítását. Konklúziójában is arra figyelmeztet, hogy a magyar társadalom megértette ugyan, hogy a rendszerváltozás megtörtént, rá is lépett annak útjára, „de ezen egyelőre nem találta meg a belső békéjét és prosperitását”, a kollektív közérzet minden szegmensében az elégedetlenség mutatkozik, értelemszerűen különböző megnyilvánulási formákban és mértékben (Hunyady 2010: 232). Soraiból az is

⁴ Például: Mareková 2020.



KÖZELKÉP

következik, hogy „győztesekre” és „vesztesekre” egyaránt jellemző az elégedetlenség, előbbiek viszont hajlamosabbak új illúziókat építeni, utóbbiak a meglévőkről is csalódottan lemondani.

A pszichológiai megközelítések egyik leágazása a *patológiás* jelenségek társadalmi környezetbe való ágyazása (Sik 2015). A viselkedési zavarok, kényszerbetegségek és egyéb tünetegyüttesek jelenléte egy társadalmi közösségben kollektív traumákkal, például a rendszerváltozás utáni munkanélküliséggel, a lakóhely „kiürülésével” és a lakóhely térségének leszakadásával, perspektívátlanságával is kapcsolatba hozható. Rendkívül alaposak a *társadalom mentális egészségi* állapotával kapcsolatos felmérések és azok következményeinek folyamatos elemzései (Kopp – Kovács 2006, legutóbb: Tózsér 2019). A vonatkozó elemzések szerint a társadalom jólétének (tegyük hozzá: jól-létének) egyik legfontosabb kiindulópontja és egyben fokmérője a lelki (mentális) egészségi állapota, amelyben az egyén meg tudja valósítani képességeit, meg tud küzdeni a hétköznapi stressz-helyzetekkel, „produktívan és eredményesen képes dolgozni és hozzájárulni a közösség működéséhez” (Kopp 2011). Értelmezésük szerint az ember nem pusztán gazdasági gyarapodásra, hanem jól-létének fokozására törekszik. Magyarország népességét nemcsak a fizikai egészségi állapot jellemzi (az is), de az élet minősége, valamint – s ez szempontunkból nagyon is használható elemnek bizonyult – mindennek regionális, kis- és nagytérségi mintáiból kimutatható elemzés is. Magyarországon a várható élettartam például évtizedekkel a rendszerváltozás után is elmaradt például Ausztriától, s az idő előtti egészségromlás egyértelműen a rossz életminőséggel hozható kapcsolatba (Kopp 2011). Utóbbi a pozitív és negatív érzelmek megfelelő arányával ragadható meg. (Kopp Mária tézise szerint a „normális” arány 3:1 értéket mutat.) Magyarország esetében a kutatások például az individualizmus kiemelten magas szintjét állapítják meg, s ugyanez a helyzet a bizonytalanságelkerülés, valamint a szorongás jellemző attitűdjével is. A kérdőíves felmérések eredményeinek térképekre vetített adataiban az észak-magyarországi megyék minden negatív statisztikában (például a depresszióra való hajlamban, de a mentális eredetű szenvedélybetegségekben – alkoholizmus –, az erőszakosságra való hajlamban stb.) a legrosszabb adatokat mutatták, különösen Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. A 2000-es évek vizsgálatait a 2010-es évek végének elemzései megerősítették, sőt, a megye tekintetében „a lelki egészség mutatói jelentős rosszabbodást mutatnak: 7–10%-os volt a depressziós lelkiállapotú népesség arányának növekedése” (Tózsér 2019: 379). Ugyanezt erősítették meg az úgynevezett „*boldogság*”-kutatások is, az ELTE PPK Pozitív Pszichológia Kutatócsoportja és a Jobb Veled a Világ Alapítvány 2019–2020-as felmérései arról, hogy Magyarország egyes régióiban, városaiban milyen szintje van az emberek elégedettségének, mennyire érzik boldognak magukat.⁵ Ez alapján Borsod-Aba-

⁵ A kutatás szakmai alapjainak összefoglalása: Vargha – Zábó – Török – Oláh 2020; az eredményeket a www.boldogsagprogram.hu holnapon közérthető formában is közzétették.



KÖZELKÉP

új-Zemplén megye 2019-ben és 2020-ban is az egyik legboldogtalanabb térségnek számított az országban.

Az egyéni élethelyzetekből kialakuló társadalmi attitűd-vizsgálatok kiemelten irányulhattak továbbá a *társadalmi szolidaritás* jelenségének vizsgálatára (Takács 2016), a különböző életkori csoportok által értelmezett társadalomfelfogásra (Kolosi – Tóth 2008), vagy konkrétan az új *ifjúsági generáció* által romlónak ítélt saját élethelyzetek összetevőire (Gaszó – Laki 2004, Laki 2006), de még akár a társadalmi környezetnek a rendszerváltás utáni *politikai preferenciákra* gyakorolt hatásaira is. (Borsod-Abaúj-Zemplén megye leszakadó, aprófalvas, romák lakta térségében például 1990–2010 között jellemző volt az éppen hatalmon lévő kormányzat iránt megnyilvánuló tömeges szimpátia jelzése, lásd erről: Fazekas 2018.) A különböző településtípusokon élők, még egy-egy – például borsodi – régió belül is más közérzet-típusokat alakíthattak ki, mint az egyik említett tanulmány is megállapította: „1992 és 2007 között növekedett a különbség a különböző típusú településeken lakók között (ez részben a költözéseknek, részben pedig az adott településeken lakók relatív pozíciójavulásának köszönhető). Azoknak javult a két időpont között a relatív pozíciója, akik városban vagy megyeszékhelyen laktak, és azoknak romlott (jelen-tősen), akik községekben éltek 1992-ben.” (Kolosi – Tóth 2008: 30)

Borsod-Abaúj-Zemplén megye sajátosságai között ki kell térni a *roma népesség* – fentebbiekben már érintett – sajátosságaira. A nagyszámú részletes feldolgozás ebben az esetben is kitér a szinte teljes egészében a „rendszerváltás vesztesei” közé sorolható cigányságra, mint a leginkább lecsúszás veszélyének kitett közösségre (Dupcsik 2008, Ferge 2017: 85). Sokan emlékeztetnek arra, hogy a cigány lakosság súlyos és sajátos problémáinak gyökerei is a Kádár-rendszerre vezethetők vissza: „A nyolcvanas években realizálódó és témánk szempontjából napjainkig elhúzódó válságciklus azonban radikális strukturális, osztályalapú távolodást eredményezett a cigány–magyar különbségtételben. Már a nyolcvanas években elindult a korábban városokban megkapaszkodó, a formális munkaerőpiac szempontjából feleslegessé vált népesség visszaáramlása a falvakba, ahol az olcsó ingatlanárak és az informális viszonyok megtartó ereje jelentett kapaszkodót. [...] A rendszerváltás felgyorsította ezt a folyamatot, az ipar összeomlása végképp feleslegessé tette az ipari tartalékhad-seregként szolgáló, alacsony státuszú munkaerőt, amely osztályhelyzet több ponton összemosódott a cigány pozícióval.” (Kovai 2017: 17–18) Ugyanez a tanulmány felhívta a figyelmet a végletesen leszakadó borsodi falvak roma közösségeinek befelé zárkózó, a többségi társadalommal a kapcsolatot kereső, de egyre jobban elvesztő jellemzőire, utóbbiak között például a helyi tekintélyek zárt közösségekben kiemelkedő szerepére. A cigányság maradandó sokként élte át a felemelkedés lehetőségeinek egyre távolabbi jövőbe tolódását (Kertesi 2005), és összességében elmondható, hogy rendszerváltás nyomán létrejött zárt roma közösségek integrálásának, vagy csak „kimozdításának” kérdése a 2020-as években is lényegében megoldhatatlan feladatot jelentett a borsodi aprófalvak esetében (Kovai 2017), de még az egyébként



KÖZELKÉP

jobban prosperáló városok gettósodó területein is (Lengyel 2009: 213). A gettósodás jelenségéről Ladányi János kutatásaiból levont megállapítások az észak-magyarországi térség vonatkozásában is érvényesek: Eszerint „nemcsak egyes településrészek, hanem egész települések indultak el az etnikai gettósodás alig megállítható útján”, létrejöttek a térségben is az ország visszafordíthatatlanul „gettósodó peremvidékei”, figyelmeztetve az etnikailag egyre inkább elkülönülő-leszakadó térségek által kiváltott szociális és (potenciális) politikai válsággócokra (Ladányi 2021: 23–27).

Az észak-magyarországi régió kapcsán még egy szempontot fontosnak tartunk szóba hozni. A Gergely András találó kifejezéssel „*térségiségnek*” nevezte azt a sajátos, nemzeteken belüli identitást, mely Európa számos országában és etnikai csoportjában kialakult az ezredforduló időszakában, például közismertebb formájában Észak-Olaszországban vagy a Baltikumban (A. Gergely 2002: 544–545). Tézise úgy is továbbgondolható, hogy a „*térségiség*” nem feltétlenül töltődik meg eltérő kisebbségi-etnikai tartalommal (mint például a spanyolországi baszkok és katalánok, az erdélyi, vajdasági vagy felvidéki magyarok, a dél-tiroli németek stb. esetében), hanem sajátos természetföldrajzi és/vagy foglalkozási szerkezetnek, a centrum vonzerejének és megtartó képességének következtében akár sajátos lokálpatrióta tudattal, mintegy második identitásként is felerősödhet. Magyarországon a térségi szemlélet iránti érdeklődést fokozták a 20. századi határváltozások, a régiószervező városi központok átrendeződései. Gondoljunk csak a főváros-vidék jól ismert példájára, de Kelet- és Nyugat-Magyarország, vagy akár csak egy-egy kisebb régió, mondjuk a Zala és Vas megyeiek nyugat-magyarországi „vezető” szerepének dominanciájával kapcsolatos igényre, arra, hogy mennyire mást jelent a város és vidéke például Kelet- vagy Nyugat-Magyarországon (Kovács 2012: 38). (Kitérőként megjegyezzük, hogy különösen kisebb, a nemzetállamiságot a nyugat-európaiktól alapvetően eltérő történelmi körülmények között átélő népek körében alakulhattak és alakultak ki ilyen regionális „*térségi*” identitások, például Csehországban a főváros-vidék mellett a morva és sziléziai identitások, Szlovákiában a Pozsonnyal és Kassával megjelenített keleti–nyugati régió szembenállás, vagy a Lengyelországban máig továbbélő, az egykori felosztó nagyhatalmak területei nyomán megőrződött térségi identitások esetében.) A Gergely András fejtegetéseiből is az következik, hogy a „*kisebbségiség*” kollektív érzése nem feltétlenül csak különböző etnikumok együttélése esetében alakulhat ki. „Külsőleg determináltan kap ugyan formát minden kisebbség a többség által, akár ha politikai vagy strukturális szerepét veszik, akár ha térben »fogható« állandósága a tét, ám a belső tagoltsága, a történelem szereplőinek játéktere így mellőztetik, s a helyi társadalmak minden életes valósága, sokarcúsága eltöröltetik, arculatuk átszabhatónak tűnik előbb-utóbb” – írja (A. Gergely 2002: 544), hozzátéve, hogy a „*táj minősége*” természetesen szorosan összefügg a „*közösségi tartalmakkal, az életminőség szintjeivel*”, és sok olyan tényezővel, melyek az identitás sajátosságainak kereteket szabnak. Szempontunkból nagyon is releváns az a megfigyelése, miszerint egy adott régió egységét, gondolatiságát „mentálisan formálnak” is tekinthetjük, amelyet az ön-értel-



KÖZELKÉP

mezés, valamint a kistérség-régió-ország szintjeinek erős meghatározottsága közös élmény-anyaggá, közösen formált normákká fejlesztheti, és jelenítheti meg.

Észak-Magyarország, különösen Borsod-Abaúj-Zemplén megye esetében mindenképp beszélhetünk egy ilyen „dacos” helyi identitásról, amelynek legfőbb jellemzője a régió történelmébe ágyazott sajátos élményanyaga, a nehézségeket vállalni akaró, kihívásokkal szembefordulni kész attitűdről, amely az országnak nemcsak távolabbi vidékeivel, a fővárossal, hanem még akár a szomszéd Szabolcs-Szatmár-Bereggel szemben is erős önértelmezési pozíciót jelent. Az „itt minden rosszabb” helyzetből erényt is kovácsolni kész dacosság a térség lakóinak pozitív közösségi élményét is jelenti. A jelenséget ugyanakkor azzal együtt kell értékelni, hogy a megélhetési nehézségek, a leszakadó térség okozta frusztráció sokakból inkább az elvándorlás stratégiáját váltották ki, a két jelenség együttesen jellemzi a térség társadalmának életérzéseit és értékvilágát.

Összegzés

Fentiekből kiderül, hogy az eltelt harminc év társadalomlélektani folyamatai erőteljesen beágyazódtak a késő Kádár-kor struktúráiba, a foglalkoztatási szerkezetváltás (különösen annak elhúzódozó folyamata révén) sok szempontból konzerválták a korábban kialakult viszonyokat. Mindez fokozottan igaz az államszocializmus ésszerűtlen politikai (és nem gazdasági) szempontok alapján fejlesztett régióival, például Borsod-Abaúj-Zemplén megye legtöbb térségére. A rendszerváltozás társadalomlélektani következményei épp ezért ebben a régióban sajátos formában jelentkeztek, számos vonatkozásban (életkori összetétel, roma lakosság aránya stb.) sajátos kezelési és megközelítési módokat is igényel.

A tanulmány alapvető célkitűzése az volt, hogy az 1989–90-ben lezajlott átfogó politikai átrendeződés (rendszerváltozás) társadalomtörténeti következményeit megpróbálja összefoglalni, különösen egy térségre, Északkelet-Magyarországra, konkrétan Borsod-Abaúj-Zemplén megyére vonatkozóan. Az elmúlt harminc esztendőben számos elemzés, feldolgozás született a rendszerváltozás magyar társadalomra gyakorolt hatásáról, a következményekről, strukturális, regionális átrendeződésekről stb. Megállapítottuk, hogy az 1990-es évek elején született diagnózisok a 2010-es évtizedben készült elemzésekig sokat finomodtak, az egyre nagyobb történeti távolság egyre pontosabban tette lehetővé a következmények számba vételét. Ugyanakkor az elemzések abban egyetértenek, hogy a politikai rendszer átalakulásának társadalm szerkezeti (foglalkozási stb.) következményei mélyen gyökereztek a késő Kádár-kor által létrehozott struktúrákban, az államszocializmus sajátos magyarországi változatában. Északkelet-Magyarországon az ötvenes évek erőltetett iparosítással összefüggő szerkezetváltásai nyomán felvetődik a kérdés, hogy beszélhetünk-e valamiféle visszarendeződési kísérletről az 1990-es években. Abból a szempontból mindenképpen, hogy a nehézipar visszaszorulása következtében tör-



KÖZELKÉP

vényszerűen jöttek létre zárványosodó és tartósan leszakadó kistrégiók, illetve települések, amelyeket egyre szűkülő mobilitási lehetőségek, az esélyegyenlőtlenség tartós fennmaradása és/vagy újratermelődése jellemez. A tanulmány második részében a rendszerváltozás társadalomlélektani következményeivel kapcsolatos megállapításokat foglaltuk össze. A témával foglalkozó elemzések (különösen Hunyady György, Kopp Mária, Kolosi Tamás, Ladányi János és mások) sokoldalúan feltárták a társadalom mentális állapotának jellemzőit, a rendkívül érzékeny és fontos roma integráció kérdését, a társadalmi szolidaritás jelenségének átalakulását. Mindezek alapján arra a következtetésre juthattunk, hogy az északkelet-magyarországi térségben a rendszerváltozás számos sajátosságot eredményezett az általános magyarországi trendekhez képest, amely az ott élők számára az átlagosnál nagyobb kiszolgáltatottság és kilátástalanság érzését jelenti, párosulva olykor egy erőteljes, földrajzi térséghez, lakóhelyhez kötődő erős identitással.

Irodalom

- A. Gergely A. (2002): Kisebbség és europaizálódás. *Kisebbségkutatás*, (11)2: 535–555.
- Andorka R. (2006): *Bevezetés a szociológiába*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Alabán P. (2021): A foglalkoztatottság lokális dezintegrációja a posztindusztrializációban. Ózdi életképek az 1990-es években és az ezredforduló után. In: Tóth P. – Bartha E. – Krémer A. – Valuch T. (szerk.): *Rézler Gyula szellemi öröksége*. Kronosz Kiadó, Pécs, 111–131.
- Balogh A. – Simon D. (2011): *Nehezen körülhatárolható társadalmi csoportok kvantitatív kutatása*. ELTE TÁTK Statisztika Tanszék, Budapest.
- Csepeli Gy. (2001): *Bevezetés a szociálpszichológiába*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- David, D. – Stefa, S. (2017): Eastern Europe. In: Hofman, S.G. (ed.): *International Perspectives on Psychotherapy*. Springer, Boston. 107–120. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-319-56194-3_5 (Utolsó elérés: 2021. 02. 01.) https://doi.org/10.1007/978-3-319-56194-3_5
- Dupcsik Cs. (2008): *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigányság kutatások tükrében, 1890–2008*. Osiris Kiadó, Budapest. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/romak/a_magyarorszag_i_ciganysag_tortenete/index.htm (Utolsó elérés: 2021. 02. 01.)
- Éber M. Á. (2020): *A csepp. A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete*. Napvilág, Budapest.
- Fazekas Cs. (2018): Az abaúji kistérség községei politikai arculatának alakulása az országgyűlési és Európa parlamenti választások tükrében, 1990–2018. *Szellem és Tudomány*, 9(2–3): 16–50.



KÖZELKÉP

- Ferge Zs. (2017): *Magyar társadalom- és szociálpolitika, 1990–2015*. Osiris Kiadó, Budapest.
- G. Fekete É. (1991): Dinamikus, depressziós és stagnáló területek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 1869–1987 között. *Földrajzi Értesítő*, 40(3–4): 317–331.
- Gadócziné Fekete É. (1991): Egy elmaradott terület felzárkózásának történeti földrajzi lehetőségei. In: Szabadfalvi J. – Viga Gy. (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XXVIII–XXIX*. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 351–379.
- Gazsó F. – Laki L. (2004): *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Hansen T. – Slagsvold B. (2017): The East–West divide in late-life depression in Europe: Results from the Generations and Gender Survey. *Scandinavian Psychologist*, (4)3. <https://psykologisk.no/sp/2017/03/e4/> (Utolsó elérés: 2021. 02. 01.)
- Hunyady Gy. (2010): *A társadalmi közérzet hullámverése – 20 év után*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Kertesi G. (2005): Roma foglalkoztatás az ezredfordulón: A rendszerváltás maradandó sokkja. *Szociológiai Szemle*, 25(2): 57–87.
- Kolosi T. (2000): *A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalomszerkezete*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kolosi T. – Róna-Tas Á. (1992): Az utolsókból lesznek az elsők? A rendszerváltás társadalmi hatásai Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 2(2): 3–26.
- Kolosi T. – Tóth I. Gy. (2008): A rendszerváltás nyertesei és vesztesei – generációs oldalnézetből. Tíz állítás a gazdasági átalakulás társadalmi hatásairól. *Társadalmi riport*, 10(1): 15–45.
- Kopp M. (2011): *A mai magyar társadalom lelki egészségi állapota*. (Prezentáció. 53. Magyar Pax Romana Kongresszus, 6. Magyar Ökumenikus Találkozó. Balatonszárászó, 2011. április 30.) <https://www.haromkiralyfi.hu/upload/files/A-mai-magyar-tarsadalom-lelki-egeszsegi-allapota.pdf> (Utolsó elérés: 2021. 02. 01.)
- Kopp M. – Kovács M. E. (2006): *A magyar népesség életminősége az ezredfordulón*. Semmelweis Kiadó, Budapest.
- Kornai J. (2011): *A hiány*. Kalligram Kiadó, Pozsony.
- Kovai C. (2017): *A cigány–magyar különbségtétel és a rokonság*. L'Harmattan, Budapest.
- Kovács I. (2012): *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- Laki L. (2006): Az ifjúság a magyar társadalomban. In: Kovács I. (szerk.): *Társadalmi metszetek. Hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Szociológiai tanulmányok. Napvilág Kiadó, Budapest, 177–206.



KÖZELKÉP

- Ladányi J. (2021): *Terepszemle. Emlék és útravaló*. HTSART-UMK, Budapest.
- Lengyel G. (2009): Szilánkos mennyország. Miskolcraól. In: Törzsök E. (szerk.): *Cigánynak lenni Magyarországon. Jelentés, 2008. Út a radikalizmusba*. EÖKIK, Budapest, 193–213.
- Mareková, H. (2020): Crisis of Identity in the Context of Macro-Social Changes. *Proceedings in Social Sciences*, 1(1): 152–157.
- Papp Z. A. (2007): Kárpát Panel 2007: egy kutatás gyorsíthatása. Egy szociológiai kutatás margójára. *Regio*, 18(1): 107–127.
- Rainer M. J. (2011): *Bevezetés a kádárizmusba*. 1956-os Intézet – L'Harmattan, Budapest.
- Sági M. (1997): *Társadalmi folyamatok a rendszerváltás után. – Jelentés a magyar közoktatásról 1997 háttér tanulmányai*. Oktatási Hivatal, Budapest, Online: ofi.oh.gov.hu/tudastar
- Sik D. (2015): Társadalmi patológia és pszichopatológia. *socio.hu*, (5)3: 197–222. https://socio.hu/uploads/files/2015_3/sikdom.pdf (Utolsó elérés: 2021. 02. 01.) <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2015.3.197>
- Szabó M. (2004): A legitimáció történeti alakváltozatai. (1988) In: Valuch T. (szerk.): *Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig*. Argumentum Kiadó – Osiris Kiadó, Budapest, 629–640.
- Takács E. (2016): A szolidaritás és a társadalmi együttműködés az individualizálódott társadalmakban és Magyarországon. In: Földes Gy. – Antal A. (szerk.): *Holt-pont – társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Napvilág Kiadó, Budapest, 219–249.
- Tőzsér A. (2019): A magyar társadalom mentális egészségi állapotának bemutatása. *Polgári Szemle*, 15(4–6): 370–382.
- Valuch T. (2001): *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Valuch T. (2010): Az 1989–1990-es rendszerváltás társadalmi hatásai. In: Gerhard P. – Koltai G. – Rácz A. – V. László Zs. (szerk.): *Rendszerváltás(ok) Magyarországon*. Mundus Novus, Budapest, 191–206.
- Valuch T. (2015): *A jelenkori magyar társadalom*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Valuch T. (2021): A munka világának változásai Magyarországon 1990 után. *Új Egyenlőség*, 2021. február 14. <https://ujegyenloseg.hu/a-munka-vilaganak-valtozasai-magyarorszagon-1990-utan/> (Utolsó elérés: 2021. február 1.)
- Vargha A. – Zábó V. – Török R. – Oláh A. (2020): A jóllét és a mentális egészség mérése: a Mentális Egészség Teszt. *Mentálhigiéne és Pszichoszomatika*, 21(3): 281–322.